

נאצר בשנות ה־60: זהירות, פרובוקציה, מלחמה, תבוסה ומבוי סתום

העליונות האסטרטגית המתמשכת של ישראל

ראוי לפרט בעניין ההכרה הערבית בעליונותה האסטרטגית המובנית והמתמשכת של ישראל, כיוון שזו מסבירה את משמעותו המוגבלת של המאבק הצבאי עצמו באסטרטגיה של מצרים ואת התלות המוחלטת של מצרים והערבים בלחצים אמריקאיים על ישראל. בשל כך כל דיון ענייני ביחסי ישראל ערב, בייחוד במהלך שני העשורים הנבחנו כאן בהרחבה, חייב היה להיות תלת־צדדי. אפילו מעמדה של ברית המועצות היה חשוב בהקשר של השפעתו בוויינגטון יותר מאשר ביחסיה עם מדינות ערב. הסכסוך עם ישראל הסלים אחרי עלייתו של נאצר, כאשר ארצות הברית שירתה במדיניותה המפייסת את המסר הרדיקלי שפיתח בעזרת ברית המועצות; הוא חדל לאיים על המזרח התיכון כאשר ניקסון וקיסינג'ר נאבקו במגמות הרדיקליות ודחקו את הרוסים ממעמדם במצרים ובאזור.

ההכרה בעליונות ישראל ובתלותו בארצות הברית התגבשה אצל נאצר עוד בשיא הצלחותיה של תנועתו המשיחית והיא מסבירה רבים ממהלכיו – גם אלה שנקט ובעיקר אלה שהקפיד להימנע מהם. היא ליוותה את מצרים בתקופתו ערב מלחמת ששת הימים ובמלחמת ההתשה, וגם את סאדאת לאחר מותו של נאצר ב־1970, בהכנות למלחמת יום הכיפורים. היא הייתה שרירה וקיימת גם בעיצומה ובסופה של המלחמה הזו; היא נותרה על כנה ואף התעצמה בימי הנשיאים מובארכ וא־סיסי, עשרות שנים אחריה.

מי שעקב אחר איומי המלחמה של מצרים ואחר המלחמות שיוזמה נגד ישראל אינו מודע בהכרח לעובדה שמצרים הכירה בעליונות הזו

לכל המאוחר משלהי שנות ה-50, ולו כתופעה זמנית "עד להשלמת ההכנות הצבאיות", שמעולם לא הושלמו. חשוב לתת להכרה זו את המקום הדומיננטי הראוי לה בהערכת מדיניותה של מצרים, כיוון שהיא מסבירה את התלות המוחלטת ביכולתם של הערבים לשכנע את ארצות הברית להתגייס, שלא בטובתה, למען עניינם. המאבק בין ישראל לערבים הוא לכן, במידה רבה ולעיתים קרובות מכריע, מאבק על עמדת המיקוח של הגורמים הערבים הרדיקליים מול ארצות הברית ועל כושר העמידה של ישראל מול לחציה של וושינגטון. הרבה תלוי בעמדת המוצא של הנשיא היושב בבית הלבן, אך יחסי הכוחות הצבאיים מכתיבים במידה רבה את הפרמטרים של שיקוליו. כבר בעקבות מבצע קדש ב-1956 שוכנע נאצר כי אינו מוכן למלחמה כוללת עם ישראל. כך הסביר את סירובו לפתוח במלחמה עימה כאשר הציעו זאת השרים הסורים בממשלת "הרפובליקה הערבית המאוחדת", שאיחדה את מצרים וסוריה ב-1958. מי שהיה סגן נשיא קע"ם, אכרם אל-חוראני, סיפר על חילופי הדברים בישיבת הממשלה ב-29 בנובמבר 1959. לדבריו התריס נאצר כלפי חוראני: "אחי אכרם, מה יקרה אם יפציצו מטוסי ישראל את דמשק?". בתשובה לשור סורי אחר (אמין אל נאפורי) אמר נאצר: "אם אתה כל כך להוט להילחם, אשלח אותך מייד לחזית".

גרסתו של חסנין הייכל, שהסתמך על פרוטוקול הישיבה, אינה שונה במהותה. לדבריו קבע נאצר "אינני סבור שנוכל להיכנס למלחמה ולהשיג את הניצחון המכריע בימים אלה [...] אין אנו יכולים, כאשר לא השלמנו עדיין את בניין כוחנו הצבאי עד כדי עליונות מכרעת, לצאת למלחמה יזומה ולהתקדם למרחק 50 קילומטר, כדי להרוס את המתקנים [מוביל המים הארצי – ד"ש] שהיא מקימה". הוא הבהיר שהערבים אינם יכולים להרשות לעצמם מבצעים צבאיים למחצה העלולים להסלים, כמו ב-1948, לעימות כולל: "מה יהיה אם נפתח במלחמה למחצה, אשר תפתח למלחמה מקפת, בעוד אנו בלתי מוכנים למאמץ המכריע". לדבריו שנת 1963 או 1964 צפויה הייתה להיות השנה המכרעת, כיוון ש"עד אז תושלם כוננותו הצבאית

וכוחותינו יהיו דרוכים, עד אז נצליח לייצר בעצמנו את מפציצי הסילון הדרושים לנו ולהגיע לייצור טילים".⁹

נאצר הוסיף להחזיק בהכרה הזו גם לאחר שהכניס לקדמת סיני בהפתעה גמורה לישראל שלוש דיוויזיות מצריות, לרבות אחת משוריינת, בפברואר 1960, בצעד שהוצג כאילו נועד להרתיע את ישראל מלתקוף את סוריה.¹⁰ חודשים ספורים לאחר מכן טען כי פלסטיין אבדה ב־1948 ללא קרב בשל מזימות קולוניאליסטיות ובגידה, הבטיח שהערבים בסבלנותם, בנחישותם ובחוכמתם יתגברו על גורמי המפלה והסביר אילו שינויים עמוקים בחברה ובמציאות האזורית נדרשים כתנאי מוקדם לעימות עם ישראל:

משעה שנשתחרר כליל מכבלי הקולוניאליזם ומן המזימות של הסוכנים הקולוניאליים נתקדם צעד נוסף לקראת שחרור פלסטיין. כאשר נביא את כוחותינו המזוינים לעוצמתם המלאה ונייצר את הנשק שלנו, נתקדם צעד נוסף לקראת שחרור פלסטיין. וכאשר נייצר מטוסי סילון וטנקים נעלה לשלב הסופי של שחרור פלסטיין.¹¹

9 חסנין הייכל, "לזכר יום ה־15 במאי 1948: השיבה לפלסטיין – כיצד ומתי?" אל־אהראם, 18 במאי, 1962. המאמר מובא במלואו בתכנית הפעולה הערבית נגד ישראל 1949–1967 חלק א' מקראות לשיעור של ד"ר י. הרמב"ם, אקדמון, ירושלים 1972, עמ' 5–14; משה גלברע, שש שנים ששה ימים, עם עובד, 1969, עמ' 27–29. גרסתו של חוראני פורסמה באל איאם הסורי ב־13 במאי 1962.

10 יצחק רבין תיאר את האירוע בדגש על הפתעת ישראל ועל הפרובוקציה הסובייטית (דיווח שקרי למצרים על ריכוזי כוחות ישראלים בגבול הסורי). רוב כוחה של מצרים היה בסיני. ישראל ניצבה מול 400–500 טנקים בקרבת גבול ישראל, שהחזיקה מולו בפיקוד דרום 20–30 טנקים. יצחק רבין, פנקס שירות, מעריב, 1979, עמ' 106–107 (רבין מייחס את האירוע בטעות לינואר).

11 דברי נאצר ב־16 באוקטובר 1960, כפי שדווחו ב־Egyptian Gazette ב־19 באוקטובר 1960 וצוטטו בעמ' 173 של Yizthak Oron (ed.), *Middle East Record, I*, The Israel Oriental Society; The Reuven Shiloah Research Center, by Weidenfeld & Nicolson, 1960.

ביוני 1961 הייתה מצרים שותפה להחלטת "מועצת ההגנה הערבית המשותפת" שקבעה כי השלמת המוביל הארצי, שהייתה צפויה ב-1963, "תחייב את מדינות ערב לפעולה צבאית מאוחדת נגד ישראל". שנה לאחר מכן בחר נאצר בקהל הרגיש ביותר לעניין – המועצה המחוקקת הפלסטינית בעזה – כדי להודות בפומבי כי אינו מוכן צבאית למלחמה כוללת. הוא הסביר כי "המנהיג אשר אינו מפקפק בניצחון ומנסה להחדיר מחשבה בדבר הניצחון הקרוב – בוגד בעניין ארצו ומולדתו", פסל מדיניות של הצפת הציבור ב"מחשבות שווא ובתקוות, בעוד אנו איננו מוכנים" והזהיר שוב ושוב מפני שיבה למתכון שחולל את אסונם של הערבים ב-1948.

כאשר אקבע החלטות, אהיה חייב להיות בטוח כי אוכל לכפות דעתי על כוחותיי, וכי אוכל לכפות את כוחותיי על בן-גוריון ועל אלה אשר מאחורי בן-גוריון. כן אהיה חייב שלא להמר בגורל ארצי ולא להיכנס לשואה שנייה, בדומה לשואה של שנת 1948.¹²

כעבור שנתיים, חודשים אחדים אחרי שהופעל בישראל המוביל הארצי, הסביר הייכל את העיקרון המחייב את מצרים להרחיב את זירת המאבק לכלל המשאבים הלאומיים של הערבים, כיוון שלא ניתן להכריע את ישראל בשדה הקרב. לא במקרה השווה את המאבק עם ישראל לזה שניהלה מצרים נגד צרפת ובריטניה בסואץ ב-1956. לדבריו הניצחון הושג אז כיוון ש"מהרגע הראשון היה ברור שאין זו מלחמה של הכוח הצבאי בלבד, כי אם מלחמת עוצמה מקפת, בתחומי המדיניות, הכלכלה, היחסים הבינלאומיים והמוסר". הייכל הדגיש כי "תבוסת האויב לא תושג אלא על ידי התפשטות זירת ההתמודדות על פני כדור הארץ כולו". הוא פירט את "גורמי העוצמה המקפת: הטריטוריה הערבית ומיקומה האסטרטגי, האוצרות הערביים ובראשם הנפט והמשקל האנושי של העמים בעלי הטריטוריה".¹³

12 נאמו של נאצר בעזה, 22 ביוני 1962. אל-אהראם, 27 ביוני 1962. הרכבי, מקראות לשיעור – חלק א', עמ' 1-4. ראו נספח 1, עמודים 209-214.

13 חסנין הייכל, "משימות המערכה העתידית" אל-אהראם, 4 בספטמבר 1964. תרגום המאמר מובא אצל הרכבי, מקראות לשיעור – חלק ב', עמ' 73-75.

פחות משנה לאחר מכן, בסוף מאי 1965, אחרי שהמוביל הארצי הופעל והסורים החלו במפעל ההטיה של מקורות הירדן, קבע נאצר:

עלינו לדחות את ההטיה ואת הצלת מי הירדן היקרים לכולנו, עד שנהיה מסוגלים להגן על המפעל. לא נוכל להטות את היובלים עד שתעמוד לרשותנו הגנה ממשית ביבשה ובאוויר [...] אם אין אנו מסוגלים להתגונן היום [...] כיצד נדבר על התקפה? אם מדינות ערב תהיינה מסוגלות בבוא הזמן להגן על עצמן, נהיה כולנו מסוגלים לצאת למלחמה. אם תתקיף ישראל טרקטור אחד או שניים ואני איאלץ להתקיף אותה למוחרת, האם יהיה זה מן התבונה? האם אלה דברים הגיוניים? [...] עלינו לדבר גלויות. במקום שאסבך אני את פלוני ופלוני יסבך אותי, או שאאשיים אני את אלמוני בהשתמטות והוא יאשים אותי, עלינו להיות גלויי לב ולקבוע כי קודם כול יש לוודא הגנה, ובו בזמן גם נתכונן להשיג את מטרתנו העיקרית; מטרה זו תושג באמצעות הפעילות המהפכנית הערבית על ידי קביעת תוכנית התקפה על האימפריאליזם והציונות.¹⁴

הוא תירץ את חדלון האונים בתחום הצבאי בכורח של מצרים להחזיק 50 אלף חיילים בתימן, בסירובן של מדינות ערב להתיר לצבאות ערביים אחרים לחנות בשטחן ובאופי החיכוכים הצבאיים עם סוריה, המאפשר לישראל להכתיב את עיתוי העימות. כמה שבועות לאחר מכן (14 ביולי 1965) כבר נקב במועד להשלמת ההכנות הצבאיות בתום חמש שנים, אך גם הזכיר ש"המוסלמים חיכו 70 שנה עד שגירשו מפלסטין את נושאי הצלב".¹⁵ במאי השיב שר החוץ של מצרים מחמוד ריאד לתביעת סוריה לפתוח חזית בסיני וברצועת עזה: "תוצאות שיגור כוחות מצרים לסיני כדי לתקוף את ישראל תהיה תבוסה במערכה".¹⁶ נאצר הדגיש כי רתיעתו ממלחמה באותו מועד

14 אל-אהראם, 1 ביוני 1965.

15 גלבוע, שש שנים ששה ימים, עמ' 48.

16 זיכרונות ריאד, מד'כראת ב' עמ' 301, מצוטט אצל משה שמש, מהנכבה לנכסה – הסכסוך הערבי הישראלי והבעיה הלאומית הפלסטינית 1957–1967, דרכו של נאצר למלחמת ששת הימים, 2004, עמ' 160.

אינה משקפת היסוסים בדבר היעד הרדיקלי. בדבריו לסטודנטים ערבים במוסקבה שפורסמו במצרים הסביר:

אילו היינו מסוגלים לחסל היום את ישראל, לשם מה היינו ממתנינים למחר? אני אומר דברים אלה בגילוי לב ובבהירות. בדיוני ועידת הפסגה אמרתי: אם אתם ואנחנו, הערבים, מסוגלים היום לחסל את ישראל, מדוע אפוא נמתין עד מחר?¹⁷

בפגישה עם צעירים בחלואן בשלהי אותה שנה הוסיף:

כל פעולה פזיזה פירושה ניצחון לישראל. מן ההכרח שכל פעולה תהיה מחושבת, מושלמת ומהפכנית, ושהיו לה סיכויי הצלחה של 100 אחוזים. רק כך נשיג את המטרה ולא נחזור על מאורעות 1948. דרך השיבה לפלסטין אינה סוגה בשושנים. היא עקובה מדם וקשה. המלחמה אינה משחק, ואם אינך יכול להבטיח את ניצחונך למה לך להסתבך בה?¹⁸

הפיכת פברואר 1966 הביאה לשלטון בדמשק את הגורמים הקיצוניים יותר בבעת'. אלה התחייבו ל"מלחמת שחרור עממית" נגד ישראל, החריפו את הפרובוקציות בגבול בין המדינות וזכו לעידוד ולסיוע חסרי תקדים מברית המועצות. זו האשימה בחודש מאי את ישראל בריכוז כוחות ובהצהרות מלחמתיות נגד סוריה. באווירה החדשה שנוצרה בדעת הקהל הערבית חתם נאצר בנובמבר 1966 על הסכם הגנה משותף עם סוריה. אף שסעיפו הראשון קבע כי שתי המדינות "רואות כל תוקפנות מזוינת על אחת משתייהן או על כוחותיהן המזוינים כהתקפה נגד שתייהן", מתברר בהמשכו כי מדובר בהתייעצויות שאינן מביאות אוטומטית למעורבות צבאית של מצרים כאשר ישראל מגיבה על הפרובוקציות של סוריה.¹⁹ הייכל הבהיר מייד

17 אל-אהראם, 30 באוגוסט 1965.

18 אל-אהראם, 25 בנובמבר 1965.

19 נוסח ההסכם מובא אצל שמשון יצחקי, בעיני הערבים – מלחמת ששת הימים ולאחריה, מערכות, 1969, עמ' 224–226.

כי לא מדובר במעורבות כזו "נגד התקפה על המוצבים הסוריים", אלא בחיזוק ההרתעה.²⁰

מעבר להצהרות התבטאה מדיניותו של נאצר בהימנעות מצרים ממעורבות צבאית: מצרים נמנעה מתגובה ב־14 ביולי 1966, כאשר ישראל הפעילה לראשונה מטוסים נגד מפעל ההטיה, שלא בהקשר של הפגזת יישובים ישראליים. בקיץ 1966 פרסם חסנין הייכל מאמרים על "משבר המהפכנות הערבית", ששיקפו את המבוי הסתום שאליו נקלעה האסטרטגיה הנאצרית במתח שבין הציפיות להנהגה מצרית בעימות הצבאי עם ישראל לבין הכרתו בחוסר התוחלת הצבאית של העימות באותה עת.

הפרובוקציה של מאי 1967

מה שהוביל במאי 1967 לפרובוקציה רבתי של נאצר, בהכנסת הכוחות לסיני וחסימת מצרי טיראן, לא היה קפיצת מדרגה בהכנותיהן הצבאיות של מצרים ובעלות בריתה. אין כל עדות על תהליך מסודר להתעצמות דרמטית שנתן לנאצר בסיס ענייני לטענתו ביולי 1965, כי ניתן להשלים את ההכנות שיאפשרו לו להתמודד עם ישראל בתום חמש שנים; גם לו היה תהליך התעצמות כזה בעיצומו, לקראת השלמתו ב־1970, הרי בפועל לא ניתן היה להשלימו בתוך שנתיים. הפרובוקציה במאי 1967 הייתה דרושה לנאצר כדי להתמודד עם התפוגגות מעמדו בזירה הערבית אחרי כישלון האיחוד עם סוריה, ההסתבכות העמוקה במלחמת תימן, אובדן אמינותו כמי שמסוגל להנהיג את המאבק הערבי בשאלת מי הירדן וחשיפת רתיעת הסדרתית מהתמודדות עם מה שהוא עצמו הציג כעליונותה הצבאית (ולו הזמנית) של ישראל. חוקר שבחן לעומקה את מערכת היחסים הבין־ערבית במסגרת מה שכינה "המלחמה הקרה הערבית" הסביר את חוסר העניין של נאצר, באותו שלב, בעימות עם ישראל:

כאשר חלק גדול מצבאו תקוע בתימן, כשאוצרו ריק והגורמים האנגל־אמריקאיים והמשטרים המלוכניים קושרים נגדו, היה

עניינו העיקרי [של נאצר] להבטיח את בסיס הכוח שלו: מצרים, השותפות הסובייטית והנהגת השמאל הערבי. זו האחרונה הועמדה עתה בסכנה. הברית של נאצר עם הבעת'יסטים פנתה נגדו: במקום לרסנם מפני פרובוקציות נגד ישראל, גרם הדבר בפועל להגברת תעוזתם ולהטלת האחריות עליו להתמודד עם איומי הגמול של ישראל. אם ינסה להרתיע את ישראל, יסתכן במלחמה; אם יותיר את סוריה בלא הגנה, יתגלה לערבים כמי שאין לסמוך עליו, כהססן וכמי שאינו מסוגל להגן עליהם. נאצר בחר להסתכן בהרתעה, והשאר התפתח על פי הגיונו (אם כי לא באופן בלתי נמנע).²¹

גם בזירה הגלובלית היה נאצר נתון במצוקה עמוקה. מעבר לנזק הישיר של אובדן משלוחי המזון מארצות הברית הבין נאצר עד כמה קריטית למעמדו בקרב הערבים הייתה יכולתו לזכות בסיוע נרחב ובמעמד מעורר יראה בושינגטון גם בשעה שהוא מתריס, בשער בת-רבים, בפעילות אנטי-אמריקאית בוטה באזור ומעבר לו. השילוב הזה אבד לו כבר ב־1964–1965, כאשר הנשיא ג'ונסון שינה באופן דרמטי את הנחות היסוד של קנדי כלפי נאצר והעניש אותו באופן מכאיב ומשפיל בהפסקת הסיוע למצרים, באספקה צבאית התקפית לישראל ובזלזול מופגן במעמדו בזירה הבינלאומית.

נאצר נקט פרובוקציה זו על רקע שיקולי עומק, הרבה מעבר לאירועי האביב־קיץ של 1967, לרבות המתיחות בגבול סוריה והאזהרה הסובייטית השקרית בדבר ריכוזי צבא ישראליים בגליל. הוא עשה זאת כדי לדחוק את יריביו הרדיקלים בעולם הערבי לשוליים, להוכיח לדעת הקהל הפוליטית במזרח התיכון את בכורתו ולכפות על ארצות הברית להשיב לו את מעמדו הבכיר. הפרובוקציה שימשה תזכורת

Malcolm H. Kerr, *The Arab Cold War — Gamal 'Abd al-Nasir and His Rivals*, 1958–1970. Third Edition, Oxford University Press, 1971 pp. 126–127.

מלקולם קר היה אמריקאי שנולד, חי ונרצח בביירות, שימש כנשיא האוניברסיטה האמריקאית בביירות, היה אוהד העניין הערבי ומבקר חריף של ישראל.

ליכולתו לסכן אינטרסים אמריקאיים חיוניים במלחמה העלולה להידרדר לעימות גלובלי. הוא עשה זאת בהנחה שהדברים לא יגיעו למבחן כוח כולל עם ישראל. טענתו להשלמת ההכנות לא יכלה, כאמור, לשקף הערכה צבאית. היא הייתה בגדר צורך פוליטי כדי לתת תוקף לפרובוקציה, בהנחה שיוכל לבלום את ההסלמה כאשר ימצה את תועלתה. נאצר הימר "על כל הקופה", כמו שנהג שוב ושוב בהצלחה ניכרת במהלכיו הדרמטיים בעבר. בנאומו ב-29 במאי 1967 הכריז על השלמת ההכנות באותו הקשר פוליטי כולל שהכתיב את שיקוליו:

המהפכה הערבית וההתלהבות של ההמונים הערבים האלה שאנו רואים בכל ארץ ערבית ובכל מקום אינה רק משום שחזרנו למפרץ עקבה, כלומר סילקנו את כוחות האו"ם, אלא משום שהחזרנו את הכבוד הערבי ואת התקווה הערבית. ישראל התרברבה תמיד, ואילו מדינות המערב ובראשן ארצות הברית ובריטניה הוסיפו להתעלם מאיתנו ולהשפילנו ולא לייחס לנו חשיבות כלשהי. אך כעת הגיע הזמן, כפי שאמרתי לפני כן, שאנו נקבע את הזמן ואת המקום, ולא נשוב למצב המגוחך של 1948 וננצח בעזרת האל. הכנות אלה תמו ונשלמו ואנו מוכנים עתה להתמודד עם ישראל. אם מדינות המערב מתכחשות לנו ומזלזלות בנו, עלינו ללמדן לכבדנו ולהעריכנו, שאם לא כן יהיו כל דברינו על פלסטין וזכויות עם פלסטין דיבורים בעלמא.²²

מלחמת ששת הימים – המאבק עם ישראל כמבחן לעתיד הערבים

מה שהובס ביוני 1967 היה לאין שיעור יותר מאשר הצבאות הערביים, נאצר או מדינות ערב. בדיעבד אפשר להוכיח את מה שהסתמן כבר באותם ימים: מה שהובס, לפחות לדורות אחדים, היו התקוות שטופחו בשנות ה-50 וה-60 לקיצור דרך היסטורי שיזניק את הערבים לעתיד של כבוד וביטחון עצמי. אי אפשר להביך את האווירה ואת

ההתנהלות הערבית בדורות האחרונים מבלי לרדת לעומקו של השבר הציויליזציוני שחוללה המלחמה. בלא הממד הזה אי אפשר גם להבין את מלחמת ההתשה, את התקוות שנתלו במלחמת הרמדאן של 1973 ואת הנכונות למפנה הדרמטי אחריה, שהוביל להסכם השלום הנפרד של 1979. המשורר הפופולרי ביותר בעולם הערבי נזאר קבאני היטיב מאחרים לתאר את השבר. הוא קונן על עליבותם של הדורות הקודמים שהביאו על הערבים את התבוסה וההשפלה:

סוד אסוננו / כי צריחתנו גדולה מקולנו / וחרבנו ארוכה מקומתנו /
קיצורו של דבר / לבשנו קליפת הציויליזציה / אבל הרוח שייכת
לתקופת הג'אהליה... / בחליל ובצפצפה / אין מנצחים... / לא
נכנסו היהודים דרך גבולותינו / כי אם... הסתננו כנמלים... דרך
פגמינו... / חמשת אלפים שנה / אנו שרויים במנהרה... / את
ננסינו אנו הופכים לגיבורים / ואת אצילנו הופכים לשפלים....

ביאושו הפנה קבאני את תקוותיו אל דורות העתיד: הילדים
”מהאוקיינוס עד המפרץ”, הדור אשר ”ישמיד את האופיום בראשנו
/ וירצח את הדמיון”. אלה אמורים להינתק מן הדור האבוד:

אל תקראו תולדות דורנו המובס / כי אנו דור כושל / כי אנו חסרי
ערך כקליפת אבטיח / ואנו רקובים / ובלים כסוליות נעלים.
/ אל תקראו קורותינו / אל תלכו בעקבותינו / אל תקבלו את
דעותינו / אנו דור הקיא, העגבת והשיעול / אנו דור הנוכלות
והריקוד על חבל / הוי הילדים! / הוי גשם האביב, הוי שיבולי
התקוות / אתם גרעיני הפוריות בחיינו העקרים / ואתם הדור
אשר יביס את התבוסה.²³

מה שעמד למבחן אחרי המלחמה לא היה רק סוגיה אסטרטגית
אלא בעיקרה תרבותית: האם ניתן לשקם את כבודם העצמי של
הערבים לאחר שהושפלו באופן כה עמוק, בשל הפער המופלג בין
יומרותיהם לבין תוצאות המלחמה. המשמעות התרבותית נגעה לא

23 נזאר קבאני ”בשולי פנקס התבוסה”, יהושפט הרכבי (עורך), לקח
הערבים מתבוסתם – קובץ תרגומים מערבית, עם עובד, 1969,
עמ' 211–213. הרכבי מביא בספרו גם לקחים אחרים.

רק לתוצאות הצבאיות ואפילו האסטרטגיות אלא גם למה שנתפס, ולא רק בקרב אויביהם, כסיבת העומק לכישלון המהדהד של הערבים: נחיתות הציוויליזציה שלהם בהתמודדות עם אתגרי המאה ה-20. ההכרה המעליבה הזו קיננה בקרב ערבים רבים גם כאשר לא בוטאה בבהירות האכזרית של נזאר קבאני. אומות רבות בהיסטוריה הובסו במלחמות בלי שהדבר ישבור את רוחן. אומות רבות שניצחו בסוף המלחמה ספגו בראשיתה תבוסות מקומיות וזמניות. השאלה במקרה הזה הייתה לא רק אם יצליחו הערבים בקרב הבא או במלחמה הבאה, אלא אם יצליחו להתמודד עם כשלי העומק הציוויליזטוריים שנחשפו ב-1967.²⁴ באופן פרדוקסלי, המבחן הקריטי בחשיבותו לשאלה הזו היה תלוי במידה מכרעת בתגובותיהם של יריביהם ואויביהם: האם יצליחו לכפות על המערב הנערץ והשנוא ועל ישראל, מעוררת ההתפעלות והמאיימת, להכיר בערכם ולפתח כלפיהם כבוד ויראה? השאלות האלה הוצבו לפתחה של מצרים לא רק משום שמנהיגה הכריזמטי נותר, גם אחרי תבוסתו ועמעום זוהרו, מבטיח מאחרים, אלא גם משום שרק למצרים היו הנתונים שנדרשו לגיוס כלל המשאבים "מן האוקיינוס עד המפרץ" למאמץ מאוחד לשיקום מעמדם של הערבים, מה שהיכיל כינה כזכור "גורמי העוצמה המקפת: הטריטוריה

24 בסימפוזיון על מלחמת אוקטובר שהתקיים באוניברסיטת קהיר שנתיים אחרי המלחמה טען אברהם אחמד אל-עדוי, דיקאן הפקולטה למדעי הרוח באותה אוניברסיטה, כי במלחמה זו הושג הניצחון המזהיר השלישי של הצבא המצרי, לאחר הניצחון על ההיקסוס והטטרים, ובזכותו ניצלו מצרים והערבים מתבוסה ציוויליזטורית. לדברי אל-עדוי, כאשר הערבים והמצרים חקרו את הסיבות לתבוסה ב-1967, "מסקנתם הייתה שעליהם להעריך מחדש את הציוויליזציה שלהם ולגלות את האמצעים להצילה מנחשלותה", כיוון שמטרת "כל הכוחות המתנגדים לקדמה האנושית ובכללם הציונות" הייתה "לגרום לכך שהפער בינם לערבים יעמוד על מאות שנים, כדי שתמיד יהיה בכוחם להיות אדונים". תרומתו לסמינר 'השפעתה של מלחמת אוקטובר על סגירת הפער הציוויליזציוני' מובאת אצל רבקה ידלין (עורכת), דיוקן מצרי – דברי הגות, ספרות והומור, מאגנס, 1986, עמ' 194-198.

הערבית ומיקומה האסטרטגי, האוצרות הערביים ובראשם הנפט והמשקל האנושי של העמים בעלי הטריטוריה".

עם המשימה הזו התמודדו נאצר וסאדאת בדרך שהחלה בחפיפה ניכרת והסתיימה בניגוד קוטבי. נאצר נקט אחרי התבוסה אסטרטגיית המשך לדרכו בשנות ה־60, וזו התרסקה זמן קצר לפני מותו. סאדאת פתח בשינוי מדיני אופרטיבי חשוב במסגרת אסטרטגיית ההמשך הזו והגיע עימו להישגים ניכרים ב־1973, במלחמת הרמדאן עצמה. כאשר הבין, שנים ספורות אחריה, כי האסטרטגיה הזו הגיעה למבוי סתום למרות הישגיה האופרטיביים החשובים, אזר אומץ לנטוש אותה מניה וביה, לפני שתוליך את מצרים להתרסקות. בפרספקטיבה העומדת לרשותנו היום אפשר להוכיח את מה שצריך היה להיות ברור לכל בר דעת כבר אז: שכאשר האסטרטגיה הזו ננטשה במצרים איבדו הערבים כולם, לדורות, את הסיכוי להתמיד בה.

סוף עידן נאצר – התלות בארצות הברית

בסוף המלחמה נקלע נאצר למצב טרגי: שני ההימורים שלו – לגבי העולם הערבי ולגבי ארצות הברית (וישראל) – המיטו אסון משפיל על מצרים והערבים. הדרך היחידה שיכול היה לאמץ כדי להתמודד עם תוצאות כישלונו הייתה כרוכה בהימור מסוכן בעלות גבוהה, שהניח על שולחן הרולטה את מה שנשאר מנכסיו המדולדלים. ההימור בזירה הערבית באמצע שנות ה־60 היה הציפיות שעודד ל"שחרור פלסטין", למרות ההכרה המתמשכת בעליונותה הצבאית של ישראל. בזירה הגלובלית הימר נאצר על מדיניות בוויינגטון שתשוב לתמוך במשטרו, כדרך שעשו הנשיאים אייזנהאואר וקנדי, למרות מהלכיו האנטי־אמריקאיים ולמרות השינוי העמוק שאפיין בתחום זה את ממשל ג'ונסון.

בשני המקרים נאצר לא העריך נכונה את מגבלות התרומה של אישיותו ומנהיגותו לכושר התמרון של מצרים. בזירה האזורית התברר שכאשר נאצר עצמו הוכיח לאורך שנים שאינו מסוגל לממש את סיסמאותיו הרדיקליות בתחום "שחרור פלסטין", יכלו גורמים רדיקליים וחסרי אחריות ממנו, עוד לפני 1967, לדחוק אותו למגננה

במשענתו האולטימטיבית בדעת הקהל הכלל-ערבית. חמור מכך: הוכח כי מגננה כזו דוחקת אותו למהלכים מופקרים בעלי תוצאה הרת אסון. בתחום הגלובלי התבררו מגבלותיה של ההנחה שנשיא אמריקאי חייב לנקוט במזרח התיכון מדיניות הנוגדת את הצרכים האסטרטגיים של ארצות הברית, בצל החרדה מפני עימות עם נאצר כמנהיגם הכריזמטי של הערבים כולם. במילותיו של נאצר עצמו ערב המלחמה התברר כי כאשר "מדינות המערב מתכחשות לנו ומזלזלות בנו", נכשל נאצר באופן משפיל בניסיונו "ללמדן לכבדנו ולהעריכנו". בתנאים אלה אכן נראית מחויבותו לעניין "פלסטיין וזכויות עם פלסטיין" כ"דיבורים בעלמא".

הטרגדיה של נאצר הייתה, כאמור, שתוצאותיהם האסוניות של שני ההימורים הללו דחקו אותו באין מנוס להעלות את סכום ההימור. כדי לשמר את מה שנותר ממנהיגותו בעולם הערבי הוא לא יכול היה להשיב למצרים אפילו את חצי האי סיני, קל וחומר את ירושלים, הגדה והגולן שאבדו בשל מדיניותו המופקרת, בלא להעניק לגיטימציה ערבית למדינה היהודית בחוזה שלום. אילו קיבל את הצעותיה של ישראל מייד לאחר המלחמה בתחום זה הוא היה, בעיניו שלו ובעיני חסידיו, בוגד במפעל חייו. הייכל ניסח את הדברים בעדינות יחסית לקהל מערבי:

הוא חש שעתה, כשכל הקלפים הצבאיים והפוליטיים מצויים בידי ישראל, אי אפשר שהוא יכנס לדיונים ממין זה; אם יבחר לעשות זאת כי אז יאלץ לחתום על תנאים מוכתבים, כמו גרמניה בוורסאי בשנת 1919, וחרף דברי השכנוע של ברית המועצות על-אודות ברסט-ליטובסק, הוא היה נחוש בדעתו לא לעשות זאת לעולם.²⁵

נאצר עצמו הבהיר את ההבדל בין הכישלונות הקשים במאבק עם ישראל, שנזקפו במידה רבה לחובתו, לבין מה שראה כבגידה בעניין

25 מחמד חסנין הייכל, *הספינקס והקומיסר* [תרגום מאנגלית: א' סלע], עם עובד, 1981, עמ' 190.

הערבי. בדבריו למנהיגי העולם הערבי בוועידת ח'רטום אמר נאצר ב־31 באוגוסט 1967:

ניסינו כוח צבאי אך הובסנו. ניסינו לחסום את מפרץ עקבה לשיט ישראל, אך נכשלנו. קיימנו עשור של הכנות צבאיות לשחרור האדמה שנגזלה, אך לבסוף לא היינו מסוגלים להשיג את היעד הזה. אין אנו מתביישים להזכיר את כל העובדות האלה, כיוון שלא בגדנו. כל מה שעשינו הוא לנסות ולהיכשל. אך למרות התבוסה אנו ניצבים כאן לפניכם ולפני ההיסטוריה, ואנו מתחייבים בפניכם ובפני ההיסטוריה שלא נישא וניתן עם ישראל ולא ננטוש את זכויותיו של העם הפלסטיני.²⁶

כמעט כל האפיקים שיכלו לכפות על ישראל נסיגה בלא תמורה היו חסומים. סילוקה בכוח צבאי לא היה אפשרי בשל מאזן הכוחות. ברית המועצות הייתה צפויה לסייע לערבים במאבקם, אך נתוני המלחמה הקרה לא אפשרו לצבא הסובייטי להביס את ישראל בלא להסתכן בעימות ישיר עם ארצות הברית. ארגונים בינלאומיים היו עשויים להטריד את ישראל, אך לא לכפות עליה מהלכים הנוגדים את ליבת צרכיה הלאומיים. ארצות הברית הוכיחה אומנם ב־1956 את יכולתה לכפות על ישראל נסיגה בלא תמורה מדינית, אך ממשל ג'ונסון היה נחוש שלא להתגייס שוב למען יריבתו העיקרית במזרח התיכון ופטרוניתה הסובייטית, בציפייה חסרת תוחלת לזכות ברצונה הטוב של מצרים.

האתגר של נאצר היה לכפות על ארצות הברית מדיניות הנוגדת את צרכיה האסטרטגיים. כאשר זכה לתמיכה כזו ב־1956–1957 הוא נתפס (בטעות) בווינגטון, בעיני נשיא שלא הבין את המציאות החדשה של הכוחות הקרויים "בלתי מזדהים", כמי שמציע לאמריקאים הזדמנות מפתה להתחבר למנהיג אזורי הצובר בתנופה רבה מוניטין וכוח פוליטי. כאשר תבע תמיכה כזו מג'ונסון ב־1967 הוערך (כראוי) כמנהיג כושל וחלש, בלא כוח מיקוח גלובלי של ממש. ג'ונסון היה ער לכישלונותיו של נאצר באזור מאז פירוק האיחוד עם סוריה

Abdel Magid Farid, *Nasser — The Final Years*, Ithaca Press, 26 1996, pp. 55-56.

ומלחמת תימן, לכישלון "הסוציאליזם הערבי" בביתו פנימה וכמובן לחולשתו הצבאית במאבק נגד ישראל ולקריסת תדמיתו משנות ה-50, כמושיעים של הערבים הצועד בבטחה מהשיג להצלחה. ניקסון אומנם לא היה שותף לאהדת קודמו לישראל,²⁷ אך הוא הגיע לבית הלבן עם תפיסה מגובשת בדבר המאבק הבין-גושי, שלא עלתה בקנה אחד עם צרכיו של נאצר. ניקסון לא העלה על דעתו לשרת את האינטרסים של ברית המועצות במזרח התיכון באמצעות סיוע לבעל בריתה הקרוב על הנילוס לחלץ את עצמו מן המצוקה שאליה נקלע במדיניות האנטי-אמריקאית שזה ניהל מקהיר.²⁸

27 קסינג'ר אפיין את גישת נשיאו בנימוס המתבקש: "אשר למר ניקסון – אותו העלתה גולדה מאיר על נס כידיד ותיק לעם היהודי, והייתה זו חרשה מדהימה לאלה מתוכנו שהכירו היטב יותר את דו המשמעויות של ניקסון בנקודה זו. אבל בכך ניתן לו אשראי שהיה עליו לשמרו. ובסופו של דבר עשה רבות למען ישראל, אם לא מתוך רגש חיבה הרי מתוך חישוב קר של האינטרס הלאומי, כדרכו האופיינית". במענה לדיווח של יועצו לביטחון לאומי בדבר תלונת המלך חוסיין על קשיחות עמדותיה של ישראל העיר הנשיא בכתב: "אני מתחיל לחשוב שעלינו לעיין בנקיטת צעדים נמרצים באורח חד-צדדי כדי להציל את ישראל מחורבנה שלה". הנרי קסינג'ר, **שנותי בבית הלבן** [תרגום: א' אמיר]. ידיעות אחרונות – עינים, 1980. עמ' 395–397. ניקסון הרבה לתת ביטוי לשדנותו ביהודים. קסינג'ר העיד כי ניקסון סבר "שהיהודים יצרו קבוצה מגובשת וחזקה בחברה האמריקאית [...] שהם הציבו את האינטרסים של ישראל מעל הכול [...] ששליטתם באמצעי התקשורת עשתה אותם ליריבים מסוכנים". ראו

Walter Isaacson, *Kissinger, a Biography*, Simon and Schuster, 1992, pp. 560–562.

28 כעשור לאחר שאיבד את מעמדו סיכם ניקסון את לקחיו וכתב, בין היתר, כי בעקבות מדיניותה התוקפנית וחסרת הרסן של ברית המועצות, המערב וארצות הברית "מצאו עצמם שוב ושוב בעמדת נחיתות בכוח ובמיומנות מדינית" ("outgunned and outmaneuvered") בעולם השלישי, משום שלא היינו מוכנים לעשות את מה שנדרש כדי לנצח". לשם כך לא צריך, לדבריו, לרדת לרמתם של הסובייטים, אלא "אנחנו פשוט צריכים להיות התקפיים באותה מידה [כמותם]

כדי להשיג את מבוקשו היה נאצר חייב, בשפל העמוק ביותר של מעמדו ועמדת המיקוח שלו, לכפות על ג'ונסון ועל ניקסון לנהוג בניגוד גמור לנטייתם האישית ולהבנתם בדבר האינטרסים של ארצות הברית. מדובר במשימה קשה עד מאוד גם בתנאים אופטימליים למצרים; היא הפכה כמעט בלתי אפשרית כאשר הצטרף לכך מכשול תרבותי מן המעלה הראשונה. מדובר בסירובו הגמור של נאצר להסתלק ממחויבותו העמוקה למאבק בארצות הברית, גם כאשר התבררה תלותו המוחלטת בנכונותה להתגייס למען המטרות החיוניות לשרידותו. נאצר הבין ששני הנשיאים האלה אינם חרדים, כמו שני הנשיאים האמריקאים הראשונים שכיחנו מאז תפס את השלטון בקהיר, מן הנזק שהמנהיג המצרי המוחלש יכול לגרום לארצות הברית בקרב חסידיו הערבים. הוא גם לא יכול היה לקוות שיתפעלו כמותם מרמזים חסרי ערך על נכונות למתן את עוינותו. כדי לגבור על נטייתם ועל שיקוליהם האזוריים נדרש איום מסדר גודל אחר, כזה שיסכן את הזירה הגלובלית בעימות אלים בין מעצמות-העל.

כדי להבין את המדיניות המצרית שחתרה לגרור את מעצמות-העל לסיפו של עימות, חשוב להבין שתי תופעות: את עומק מחויבותו של נאצר למדיניות מתריסה מול ארצות הברית ואת יכולתה של מדינה חלשה, מותשת ומובסת להשפיע על הזירה הגלובלית.

המחויבות נגזרת מטיבו של המסר המשיחי שהסעיר את הערבים והעניק לנאצר את מעמדו. הערבים, שדוכאו על ידי המערב וראו בהתנהלות ארצות הברית כלפיהם את התגלמות השפלתם, היו זקוקים להתרסה כדי לפצותם על רגשי הנחיתות, שרק התגברו

בקידום דעותינו ובסיוע לידידינו בעולם השלישי". כשהרוסים פועלים באמצעים חשאיים הרי "סירוס ה-CIA הוא בגדר טיפשות מופלגת מבחינת ארצות הברית". ניקסון קבע ש"הצער הראשון בכינון שלום אמיתי בעולם השלישי הוא להפסיק את פרשיית האהבים (the romance) עם מהפכה שמאלנית".

Richard Nixon, *Real Peace*, Little, Browne and Company, 1983, p. 76.

לנוכח כישלונותיהם הריבוניים בעידן הפוסט־קולוניאלי. המסר של נאצר, שהפעים את חסידיו, היה שחשיבותם של הערבים בהנהגתו כה רבה כך שאין למעצמה החזקה בעולם ברירה אלא להחניף להם, גם בשעה שהם פועלים נגדה. שוב ראוי לחזור, במילתיו שלו, להסבר של נאצר לפרובוקציה שחוללה את המלחמה. מדובר על "המהפכה הערבית וההתלהבות של ההמונים הערבים", על השבת "הכבוד הערבי והתקווה הערבית", על מדינות המערב אשר "הוסיפו להתעלם מאיתנו ולהשפילנו ולא לייחס לנו חשיבות כלשהי [...] מתכחשות לנו ומזלזלות בנו", ועל הצורך "ללמדן לכבדנו ולהעריכנו". הסתלקות מן המסר האנטי־אמריקאי הבוטה של "המהפכה" הייתה נתפסת בקרב חסידיו המדוכאים ממילא של נאצר ככניעה משפילה, כמעט כמו כניעה לישראל. לנאצר עצמו הייתה בכך משום הודאה בכישלונו של רכיב חשוב במפעל חייו. קיצורו של דבר: הצבת פיתוי של ממש לארצות הברית, כדי להביאה לתפנית עמוקה במדיניותה, לא עמדה בימיו על הפרק.

בהיעדר פיתוי, חשוב עוד יותר להבין את יכולתה של מדינה המסוגלת בקושי לקיים את עצמה, שהובסה זה מקרוב באופן משפיל, לחולל לצרכיה איום קריטי בזירה הגלובלית. נאצר חזר גם הפעם להמר על המלחמה הקרה. כזכור בנה נאצר מלכתחילה את מעמדו בזירה הבינלאומית על צירוף בין תמיכה סובייטית, בתמורה לשירותיו בחתירה תחת מעמדו של המערב בקרב הערבים, לבין חולשת הדעת של ממשלי איזנהאואר וקנדי, שסייעו לו מחשש לפגיעה נוספת במעמדה של ארצות הברית. כיוון שהתעלול הזה לא פעל עוד בימי ג'ונסון וקיסנינג'ר, פנה נאצר למסלול אחר באותה זירה. הוא ידע שבניגוד למשל למזרח אירופה או למרכז אמריקה, במזרח התיכון אין הבנה מקובלת על המעצמות בדבר ההגמוניה האזורית, וכי בסוגיה זו מתנהל ביניהן מאבק כוחני, וחתר לחולל מלחמה שתגרוור את שתיהן לסיפוי של עימות כזה, ולהוכיח לארצות הברית שרק אם היא תרצה את נאצר באמצעות לחץ מסיבי על ישראל, הוא יסכים לסיים את המשבר ולפרק את הנפץ המסכן את האנושות בעימות גרעיני בין מעצמות־העל.

מלחמת ההתשה

זה היה אם כן הגיונה האסטרטגי של מלחמת ההתשה.²⁹ התשת ישראל במתאר מלחמה שאינו נוח לה הייתה יעד משני, כמעט זניח בתמונה הכוללת. נאצר אולי לא שיער כמה חמורה תהיה תבוסתו הצבאית, אך עומק התבוסה לא העלה ולא הוריד בזירה הקובעת. מה שהכריע היה עומק המעורבות שאליו יכול היה לגרור את ברית המועצות בניגוד לרצונה. גרירת הרוסים נועדה לאפשר לנאצר להציב בפני ארצות הברית את הברירה בין שני מצבים בלתי נסבלים: בין הבסת ישראל בידי צבא ברית המועצות לבין מעורבות צבאית אמריקאית ישירה מול הכוחות הסובייטיים, כדי למנוע הבסה כזו. כדי שלא להיקלע לאף אחד משני המצבים הבלתי נסבלים הללו, הניח נאצר, תיאלץ ארצות הברית להפסיק את המלחמה בכל מחיר. כיוון שמצרים נכונה לשאת בכל עלות כדי להמשיך במלחמה עד שתניב את הישגיה האסטרטגיים, תיאלץ ארצות הברית להיענות לתנאיו של נאצר ולכפות על ישראל נסיגה ללא תמורה.

גם בשלב הזה, כמו בכל תולדות יחסי ישראל-מצרים ואף ביתר שאת, לא הייתה למצרים אופציה צבאית ל"שחרור" סיני (קל וחומר – השטחים שנכבשו ב־1967; אין צורך לומר – "שחרור פלסטין"). צבאה המובס רבץ על תעלת סואץ, ומאות קילומטרים של מדבר חשוף לעליונות אווירית של ישראל הפרידו בינו לבין הנגב. הצבא הזה לא נועד באותו שלב לנצח, אלא להטריד. המנוף הפוליטי של הכוח הצבאי היה דווקא חוסר האונים האסטרטגי הצפוי ממנו. נאצר הבין את מבוכתה של מוסקבה מתבוסתו ב־1967, בלא שפטרונותו הגלובלית תוכיח את יכולתה לחלץ את בן החסות הכושל מחורבן גמור. הייכל תיאר את הדברים בבחירות:

דרכם של הרוסים בייצוג הערבים לא קלה הייתה. המלחמה הותירה, מטבע הדברים, תחושת אי־אמון וחשדנות הדדית.

²⁹ לדיון מפורט ומתועד של הפרספקטיבה המצרית של מלחמת ההתשה ראו: דן שיפטן, *התשה – האסטרטגיה המדינית של מצרים הנאצרית*, מערכות, 1989.

הערבים האשימו את הרוסים בכך שהסיוע שנתנו בעת הקרבות היה מועט מדי והגיע מאוחר מדי. הרוסים הכחישו זאת בזעם. הערבים, הם אמרו, הם אלה אשר לא ידעו לעמוד במלחמה, אם בשל ליקוי פנימי כלשהו באופים, אם בשל המבנה המעמדי המנוון שלהם וקוצר היד של מנהיגותם. לכן שאף נאצר, במדיניותו, להעמיק את מעורבותם של הרוסים במזרח התיכון יותר מאשר לפנים. הוא ביקש להבטיח שהם יראו בתבוסתה של מצרים תבוסה שלהם, שיוקרתם תהיה כרוכה ביוקרתה של מצרים.

הייכל סיפר בהרחבה על התהדקות הקשרים הצבאיים עם ברית המועצות, והזכיר שוב ושוב שנאצר התמיד ב"תכניתו להעמיק את המעורבות הסובייטית באזור" וכי "העדיף לראות ספינות סובייטיות עוגנות בפורט סעיד, שכן, אם תיפגע אחת מהן בעת מתקפה ישראלית, ייווצר משבר." הוא הסביר כי האמריקאים דרשו לשאת ולתת עם מצרים על בסיס תנאיהם, "לכן חיוני היה להמשיך את הפעילות בחזית ולשכנע את הרוסים ליטול על עצמם סיכון צבאי ודיפלומטי מחושב באזור. הם שוכנעו, אך הדבר נמשך הרבה זמן". לרבריו, נאצר "בחר מרצונו לעודד את מעורבותם הצבאית במידה מוגזמת, למשל, כאשר הזמין מומחים צבאיים סובייטיים לכל הדרגות עד לרמה הגדודית". מנהיגי ברית המועצות ביקשו מנאצר שוב ושוב לרסן את המהלכים הצבאיים, לפעמים במסגרת מאמציהם להגיע להסדרים עם ארצות הברית, אך גם בלא קשר לכך. הייכל מספר על אירוע שבו "ביקשו מנאצר לעשות כל מאמץ להביא להפסקתה של 'מלחמת ההתשה'" ועל פנייה של קוסיגין למשלחת מצרית במוסקבה "לצנן את הרוחות" כדי שלא לאבד את השליטה על המצב.³⁰ במפגש עם הוועד הפועל של מפלגת השלטון במצרים ב-18 ביולי 1970, ערב הפסקת האש במלחמת ההתשה, הסביר נאצר עצמו את האסטרטגיה שנקט:

מה שיכפה עליהם [ארצות הברית] להגיע לפתרון חיובי הוא דבר אחר, וזו מידת ההשתתפות הרוסית בכוחותינו הצבאיים במצרים. משמעות הדבר שהסיכוי להשיג פתרון צודק בדרכי

שלום יהיה תמיד תואם ליכולתנו לערב את הרוסים בחזית המצרית to the limit of their commitments [נאצר אמר זאת באנגלית]. הרוסים עכשיו כאן איתנו, הטילים שלהם [ניצבים] לצד אלה שלנו וטייסייהם נמצאים עם שלנו. מטבע הדברים הרוסים לא יקבלו תבוסה צבאית, ולכן אני מאמין שהצלחתנו בהבאת חיילים סובייטים להשתתף איתנו יכולה להיחשב בעלת ערך רב יותר מכל מבצע צבאי הרתעת. האמריקאים מפחדים מאוד מסוג כזה של נוכחות סובייטית באזור, ומסיבה זו בלבד הם ייאלצו לחשוב ברצינות על השגת פתרון בדרכי שלום, מבלי להעניק ויתורים או הישגים גדולים לישראל.³¹

האסטרטגיה הזו של נאצר הגיעה למבחנה העליון מאז שכוחותיו קרסו, בניסיונם להגן על מצרים, מול תגובתה של ישראל למלחמת ההתשה, והוא פנה לסובייטים להצילו באמצעות מעורבות ישירה ומסיבית בהגנת שמי ארצו מפני העליונות הישראלית. החל ביולי 1969 "קילף" חיל האוויר בהדרגה את ההגנה האווירית של מצרים, ובשלהי אותה שנה השיג חופש פעולה בשמיה. בסוף דצמבר יצא חיל האוויר לפעולה הנרחבת ביותר מאז מלחמת ששת הימים לאורך כל חזית התעלה, לעומק 20 קילומטר. מראשית ינואר 1970 (עד אפריל) החלה ישראל להפציץ בעומק מצרים, לרבות בפברואר קהיר, בעמק הנילוס ובמצרים עילית, בעזרת מטוסי הפנטום שקלטו זמן קצר קודם לכן. לדברי הייכל הייתה מטרת פעולותיה של ישראל "לחשוף את נאצר וממשלתו ואת העם המצרי למרב ההשפלה; המטרה הייתה לגרום לכך שנופיע כחסרי אונים לחלוטין, וכך להביא את התמוטטותו של המשטר"³²

מה שחשוב לענייננו אינם ממדי הכישלון הצבאי של מצרים. לפי כל העדויות הזמינות נאצר לא העלה על דעתו תבוסה כה מוחצת וכה משפילה, וחוסר אונים כה מוחלט של כוחותיו. ברור שהכיר

Abdel Magid Farid, *Nasser — The Final Years*, Ithaca Press, 31 1996, pp. 190-191.

Heikal, Mohamed. *The Road to Ramadan*, Ballantine Books, 32 1975, pp. 77-78.

בעליונותה הצבאית של ישראל אחרי תבוסת 1967, עוד יותר מאשר הודה בכך בעשור שקדם לה. הוא יצא למלחמה בעיקר כדי לגרור לתוכה את ברית המועצות, והיה חותר להעמקת המעורבות הזו גם אם צבאו היה נכשל פחות בחזית ובעורף. בינואר 1970 נזקק להשתתפות סובייטית ישירה ומסיבית לא רק לצורך המקורי והמתוכנן – לכוון עמדת מיקוח מול ארצות הברית בצל החשש מעימות גלובלי. הוא נזקק לה גם כדי שמשטרו ישרוד מניה וביה מול החורבן והחרדה שיצר צה"ל ממערב לתעלת סואץ ובעומק מצרים.

בהקשר זה חשוב להבין שלושה רכיבים קריטיים של המאזן האסטרטגי האזורי והגלובלי: ראשית, הרתיעה הסובייטית העמוקה מהגירות למעורבות ישירה; שנית, הנסיבות שבהן נאלץ הפוליטבירו לקבל על ברית המועצות למעשה את האחריות להגנת שמי מצרים, במאבק צבאי ישיר עם ישראל; שלישית, הגבולות שהציבה ברית המועצות, בשעת האמת, לנכונותה להסתכן בעימות בין-מעצמתי עם ארצות הברית.

ברית המועצות הבינה היטב את אחריותה להגנת בן החסות המצרי ואת האינטרס שלה להוכיח בזירה הבינלאומית את אמינות הסיוע הסובייטי והנשק הרוסי. הפוליטבירו גם העריך את כוחו וניסיונו הצבאי של צה"ל והבין שכדי להתמודד עם שליטתו בשמי מצרים לא די בהופעה סמלית של כוח עדיף או באירוע צבאי קצר ומוגבל. המנהיגות הסובייטית בלמה את המעורבות כיוון שידעה כי להתמודדות כזו תידרש הפגנה מתמשכת של משאבי מעצמת-על. היא גם הבינה את האתגר למעצמת-העל המתחרה ואת הסכנות הכרוכות בכורח המתנגש של גורמים גלובליים.

אפילו בנסיבות הקשות עד מאוד של ינואר 1970 נרתעה ברית המועצות ממעורבות מסיבית ישירה. בדצמבר 1969, ערב הפצצות העומק, דיבר ברז'נייב עם משלחת מצרית בכירה – סגן הנשיא סאדאת, שר החוץ ריאד ושר המלחמה פאוזי – עדיין רק על נכונות לשגר 60 טייסים כמומחים, לספק טילי סאם 3 עם צוותים להדרכת

מפעיליהם המצרים ולאמן טייסים מצרים וצוותי הגנה אווירית ברוסיה. דובר על תהליך שיושלם באוקטובר 1970.³³ כשהגיע נאצר למוסקבה אחרי כתישת החזית המצרית וראשית הפצצות העומק, קונן נשיא מצרים באוזני הצמרת הסובייטית, לדברי הייכל, כי מצרים "מרגישה חסרת הגנה – עירומה". הוא דיבר על סכנה להרס הצבא המצרי והתמוטטות המורל בקרב האזרחים. הרוסים הציעו שוב טילים והדרכה למשך חודשים לצוותיהם המצרים. ברז'נייב הסביר כי היקפה ועומקה של המעורבות שנאצר דרש עלולה לחולל עימות מעצמתי. תשובתו של נאצר הציגה את השאלה בהקשרה המלא. הייכל ציטט את דברי נאצר בגוף ראשון:

אם לא נקבל את מה שאני מבקש, יניח כל אחד שהפתרון היחיד הוא בידי האמריקאים. מעולם לא ראינו את האמריקאים נסוגים מעזרתם לישראלים, אך מצרים היא מוצב קדמי של האנטי-אימפריאליזם במזרח התיכון. אם תיפול מצרים [לידיהם] של הכוחות האמריקאיים ישראלים, ייפול כל העולם הערבי. אין אנו מבקשים מכם להילחם למעננו – אנו רוצים לשמור על עצמאותנו. אך ככל שאני יכול לראות, אינכם מוכנים לעזור לנו כדרך שארצות הברית עוזרת לישראל. משמעות הדבר שרק דרך פעולה אחת פתוחה בפנינו: אשוב למצרים ואומר לאנשים את האמת. אומר להם כי הגיע זמני לרדת [מן הבמה] ולמסור [את ההנהגה] לנשיא פר-אמריקאי. אם אין אני יכול להציל אותם, מישהו אחר חייב לעשות זאת. זוהי המלה האחרונה שלי.³⁴

האיום האולטימטיבי הזה – הצגתה של ברית המועצות כמעצמת-על ממדרגה שנייה בידי בן החסות החשוב ביותר שלה מעבר לתחום השליטה הסובייטי – עשה את שלו. ההנהגה הסובייטית החליטה על

33 מחמד פוזי, חרב אל-ת'לאת' סנואת [מלחמת שלוש השנים] 1970/1967 – מדכראת אל-פריק אול מחמד פוזי וזיר אל-חרביה אל-אסבק, קאהיר, דאר אל-מסתקבל אל-ערבי, 1984, עמ' 350–351. פוזי ערפל, כנראה בכוונה, את תאריכי הפגישות ואת המועדים, אך ברור שמדובר בתהליך הכשרה של מצרים ולא בשיגור מסיבי של יחידות סובייטיות.

Heikal, *The Road to Ramadan*, p. 82. 34

כינוס חירום של הפוליטביורו, ותשובה חיובית ניתנה למצרים בתוך שעות אחדות. נאצר אמר שההחלטה הצילה את כבודה של מצרים; ברז'נייב אמר שזו פעם ראשונה מאז מלחמת העולם השנייה שחייל סובייטי יוצא מברית המועצות למדינה ידידה. המעורבות הישירה והמסיבית של היחידות הסובייטיות הציבה למעשה את ישראל בפני משאביה של מעצמת-על. זו לא יכלה להרשות לעצמה לא להשיג את מטרתה הצבאית – למנוע מישראל את חופש הפעולה האווירי בעומק מצרים, ובהדרגה גם בחזית התעלה. כעבור חודשים אחדים אכן הכירה ישראל בכך והעניין הצבאי, במובנו הצר והממוקד, אכן הוכרע לרעתה.

אלא שהמבחן הקובע את תוצאות מלחמת ההתשה חרג הרבה מעבר לעניין הצבאי הצר והוכרע ברמה אסטרטגית גבוהה הרבה יותר. ברמה האסטרטגית הזו ספגה מצרים תבוסה גמורה, גם אם ישראל לא השיגה ניצחון מובהק ומזהיר מן הסוג שרשמה לזכותה במלחמת ששת הימים. מצרים הייתה ונותרה במצב בלתי נסבל: ישראל ישבה לבטח על גדות התעלה, בירושלים, בגדה ובגולן. מצרים לא יכלה להשלים עם המציאות הזו ונכשלה בניסיון לשנות אותה. המנגנון שנועד לגייס את ארצות הברית לכפות על ישראל נסיגה ללא תמורה מדינית, בצל החשש מפני עימות עם ברית המועצות, פעל בשלבים הראשונים אך נכשל ברגע האמת. הוא נכשל גם משום שהרוסים נרתעו מהעימות לא פחות מהאמריקאים, וגם משום שניקסון וקייסינג'ר הבינו מה מוטל על כפות המאזניים ולא נכנסו לפאניקה. חמור מכישלוננו של הפתרון הרצוי למצרים היה מאזן ההישגים והסבל. 'יוזמת רוג'רס', שהביאה באוגוסט 1970 להפסקת האש, הייתה הרבה יותר נוחה לישראל וחסרת שיניים לעומת 'תוכנית רוג'רס', שגולדה מאיר דחתה בזעם עוד לפני המעורבות הסובייטית הישירה.³⁵ בישראל רווחה מידה של אי-נחת, מרמור ותסכול ממאפייניה השוחקים

35 רבין כתב על תגובתה של גולדה מאיר ל'תוכנית רוג'רס': "בצדק כינתה גולדה מאיר את התכנית הזאת בתואר 'אסון לישראל'. אף צדקה כאשר אמרה, כי ממשלה ישראלית, שתאמץ תכנית כזו ותפעל על פיה – תבגוד בישראל" רבין, **פנקס שירות**, עמ' 263.

של המלחמה, שהשוותה שלא בטובתה לזו של 1967, אך מבחינה אסטרטגית היה ברור שהצליחה לעבור מבחן קשה בלי לוותר על תביעתה לשינוי עמוק במעמדה האזורי, בזכות הנכסים שצברה בששת הימים. מטרת ישראל במלחמה הייתה למעשה להכשיל את יעדיה של מצרים. אין ספק שזו הושגה, במחיר שהיה מקובל על החברה הישראלית.

מצרים עברה סבל קשה בחזית ובעורף, שנגע ישירות במיליוני מצרים בערי התעלה ובעומק המאוכלס. צבאה הוכה והושפל. אפילו מנהיגה הכריזמטי הודה שהידרדר לחוסר אונים גמור גם במלחמה ממושכת ושוחקת, האמורה לתת לערבים יתרון מול ישראל, שמעדיפה פעולות בזק. סעד א-דין א-שאולי, שמונה לרמטכ"ל במאי 1971 כדי לבנות את הכוחות המזוינים של מצרים לקראת המלחמה שפרצה ב-1973, אפיין את מלחמת ההתשה כתבוסה כאשר דיבר על הכורח ב"שיקום גאותו של צבא שהובס שלוש פעמים, תוך פחות מעשרים וחמש שנים".

שאולי סיפר גם על כישלון תפיסת ההתשה המצרית: פעולות שנועדו להסב אבדות לישראל, באמצעות הפגזות ופשיטות, הוכשלו על ידי פעולות ישראל בעומק מצרים ובאמצעות עליונותה האווירית. הקרבות חודשו משום ש"הצורך לעשות מעשה כלשהו, המסמל את סירובנו להיות מובסים לנצח" כפה על מצרים להמשיך. עם הפצצות העומק – "לאחר שמערכת ההגנה האווירית שלנו התמוטטה" וישראל "הפגינה את עליונותה המוחלטת" בפשיטות בעומק – "הגיע האסון לשיאו".³⁶

אפילו שר המלחמה פאוזי, שהקפיד בספרו לעוות באופן מביך הערכות ענייניות משיקולים תעמולתיים, הודה שהפצצות העומק וכישלון סיכולן "משפיעים על מורל העומק ועלולים לערער את אמון העם בהנהגתו הצבאית והמדינית", והזכיר את חשיבותה של ההשפעה הפסיכולוגית לנוכח ההכרזה שייחס לישראל, כי ההפצצות

36 סעד א-דין אלשאולי, **חציית התעלה** [תרגום מאנגלית: 'י' שדה], מערכות, 1987, עמ' 7-8.

נועדו "לשחרר את העם המצרי מן הנשיא נאצר".³⁷ במאמר שעצם פרסומו במצרים האוטוקרטית והמגויסת הוא תופעה מעניינת בזכות עצמה, תיאר העיתונאי אניס מנצור תחושות בעורף המצרי. הוא דיבר על:

הלכי רוח סמויים השוררים בכל בית, בכל עיר, בכל משרד, בכל מפעל ובכל שדה – פחד והזיות הממוטטים את עצבינו והורסים את ביטחוננו העצמי ואת אמונתנו בצדקת ענייננו. הלך רוח סמוי והרסני זה אינו מרפה מאיתנו לא ביום ולא בלילה; הוא האויב הגדול ביותר שלנו ושל ענייננו".³⁸

חשובה מעומקו של הסבל הייתה העובדה שהוא היה לשווא. נאצר ידע זאת. מותר להניח שהבין כי הפסקת האש הייתה בגדר השלמה למעשה עם כישלון האמצעי האחרון שנותר באמתחתו, במאבקו הנואש לשמר את מה שנותר ממפעל חייו. אם לא היה די בכך, הוא עוד הספיק להיווכח בחוסר אונים בראשית כישלוננו של אש"ף בירדן, שהתפתח לאירועי "ספטמבר השחור".

נאצר מת שבועות ספורים לאחר ששתה את כוס התרעלה של קבלת הפסקת האש. במוכן מהותי עמוק, להבדיל ממצבו הרפואי, אפשר לקבוע שמת משברון לב. מפעל חייו הפוליטי, ששרד בהנשמה מלאכותית בזכות הנוסטלגיה למה שהיה בשיאו, קרס ולא קם עוד לתחייה. נאצר הוביל את בשורתו המשיחית לזינוק מעורר השראה במחצית השנייה של שנות ה-50, למבוי סתום בתחילת שנות ה-60 ולגסיסה מיוסרת אחרי 1967. בדיעבד אפשר לראות כי היא קרסה תחת כובד הציפיות הבלתי ריאליות שהזינו אותה מלכתחילה. את ההבטחה של התנועה המשיחית הנאצרית ראוי לסכם במילותיו של האדם שהיה קרוב לו אידיאולוגית יותר מכל אדם אחר – חסנין הייכל: "הערבים בחרו בו כסמל לכבודם האבוד ולתקוותיהם הבלתי ממומשות". הייכל תיאר אותו כ"אדם שהפך לביטוי הנפשי של הערבים, מגן כבודם וחלומותיהם". לדבריו הערבים "הטילו על

37 פוזי, חרב אל-ת'לאת' סנואת, עמ' 303-304.

38 אל אח'באר, 1 בפברואר 1970.

כתפיו של נאצר משא הכבד מכושרו של אדם לשאת. הם עיצבו את חייו והם הביאו עליו את מותו".³⁹

שדרוג מעמדה של ישראל בווינגטון בעקבות המשבר בירדן

בספטמבר 1970 המחישו האירועים במזרח התיכון את חשיבותה של ישראל לשמירה על אינטרסים אמריקאיים חיוניים באזור, ואת הפוטנציאל הגלום ברכישת אמונה ובשיתוף הפעולה עימה לקידום. היחסים הקרירים בימי ממשל אייזנהאואר ואלה המסויגים בימי ממשל קנדי התחממו אומנם כבר בימי ג'ונסון וקונדמו בימי ניקסון באמצעות קיסינג'ר כבר לפני אותו מועד, אך המשבר בירדן הזניק אותם למעמד משודרג. המעמד הזה השפיע מאוד על מקבלי ההחלטות בווינגטון ותרם רבות לעיצובה של המדיניות האמריקאית ערב מלחמת יום הכיפורים, במהלכה ובעקבותיה.

המאבק הישראלי-מצרי נסב בליבתו על הציפיה של סאדאת שארצות הברית תכפה על ישראל נסיגה מלאה ללא תמורה מדינית של ממש, וכנגדה הנחישות הישראלית לכפות על מצרים הסדר נפרד, שאינו מסוכל באמצעות לחץ כזה. בשל כך הייתה ההכרה האמריקאית בדבר ערכה של השותפות עם ישראל גורם מפתח בעיצוב מהלכי המלחמה ב-1973 ותוצאותיה. ההערכה המכרעת בתחום זה הייתה של היועץ לביטחון לאומי. קיסינג'ר הבין את מלוא חומרת האתגר האסטרטגי האזורי שהוצב לארצות הברית בירדן, הבין שרק שותפות עם ישראל יכולה לחלץ את מעצמת-העל האמריקאית מאיומיו במחיר נסבל ואף להיבנות ממנו. הוא שכנע את הנשיא ניקסון לאמץ את האמצעים החריגים שהציע וניהל את המשבר בהצלחה.⁴⁰ חשיבותה של ההערכה הזו מחייבת דיון נרחב בהתפתחותה ובלבטיה.

Mohamed Heikal, *The Cairo Documents — The Private Papers of Nasser*. The New English Library, Times Mirror, 1972. p. 29.

40 תיאור האירועים מבוסס על Daniel Dishon (Ed.) *Middle East Record* Vol. 5 1969-1970. Israel Universities Press, 1977, pp. 789-884.

בקיץ 1970 הוחמר איום הכוחות הרדיקליים מבית ומחוץ על המשטר בירדן. בעקבות ניסיון לרוצחו נטל המלך בראשית יוני את הפיקוד על צבאו. קסינג'ר העריך כבר אז כי "נפילתו תביא לידי הקצנה במזרח התיכון כולו". ניקסון עצמו תהה אם מדובר "במהימנות שלנו כמעצמה באזור ההוא". לקראת אפשרות שחסיין יבקש סיוע לקיום מרותו בממלכה או שיתעורר צורך לחלץ אזרחים אמריקאים, הבין קסינג'ר לעומקם את המכשולים בפעולה צבאית אמריקאית, כאשר "הפעולה בקמבודיה לא הסתיימה עדיין, כוחותינו היו פזורים בדלילות מסביב לעולם, ומשמרות המחאה שהקיפו את הבית הלבן העידו על המשך הפילוג בשורותינו מבית".

שאלת הפעולה האמריקאית והמעורבות הישראלית עלתה שוב בראשית ספטמבר, בעקבות ניסיון התנקשות נוסף של הפלסטינים במלך. העיראקים, שהחזיקו 17 אלף מחייליהם בירדן, הגישו אולטימטום בדרישה להפסקה מיידית של פעולות הצבא הירדני נגד גורמי אש"ף. קסינג'ר ידע שישראל תמנע בכוח מכוחות עיראקיים להתקרב לגבולה ומאש"ף להשתלט על בקעת הירדן. כאשר נוספו על כל אלה בתוך ימים אחדים חטיפות מטוסים בידי 'החזית העממית' והתקוממות של הצבא הירדני על חוסר האונים שנכפה עליו בעימות עם אש"ף, חרד קסינג'ר מן התוצאות בהקשרן האזורי הרחב:

אם יוכלו הפדאיון להפוך את ירדן לבסיסם הראשי ואגב כך, ייהרסו את מרותו של המלך – אחד השליטים המעטים באזור המצטיין במתינות ובאהדה למערב – תתחולל מהפכה במזרח התיכון כולו. חודשיים לאחר יוזמת השלום שלנו ישונה מאזן הכוחות הצבאי לאורך התעלה על ידי הונאה, בעצם הרגע שבו ייהרס מאזן הכוחות המדיני לאורך נהר הירדן. לא נוכל להשלים עם זאת על ידי זה שנשב מנגד, כשאנו פוכרים את ידינו, קוראים לחידושן של שיחות השלום ומכריזים אחר-כך על חוסר אוננו.

למרות שאינטרסים אמריקאיים חשובים עד כדי מניעת "מהפכה במזרח התיכון כולו" הוצבו על הפרק, לא עמדו לרשות מעצמת-העל כוחות התערבות זמינים:

מתוך ניתוח היכולת שבידינו נמצאנו למדים שאין לנו אלא ארבע חטיבות המסוגלות להגיע לירדן במהירות, ומבצע מעין זה יגייס את כל העתודה האסטרטגית שלנו. ארבעים ושמונה שעות תידרשנה כדי להפעיל את החטיבה בגרמניה, שבעים ושתיים שעות כדי להפעיל את האוגדה המוטסת ה-82 מארצות הברית. התערבותם של כוחות אלה תצריך קבלת זכויות למעבר במרחב האווירי של לבנון או ישראל.

קיסנינג'ר גם חשש שאפילו יתגייס כוח אמריקאי באיחור לפעולה צבאית, יש סכנה שייתקל בקשיים שיחייבו "בקשה לישראל להוציאם מן המצר" באופן שיפגע במעמדה וביוקרתה של ארצות הברית באזור. הוא הפעיל את הכלים המוגבלים שעמדו לרשותו – הצבת נושאת מטוסים ושש משחתות מול חופי לבנון והצבת מטוסי תובלה בטורקיה לפינוי אזרחים אמריקאים. באותו שלב ראשוני לא היה ניקסון נכון לשקול פעולה ישראלית, ורמז בכירור שלא יסמוך את ידיו עליה לעולם.

התמונה השתנתה בהדרגה מאמצע ספטמבר, כאשר המלך החליט לצאת לעימות כולל עם אש"ף בעמאן. כל הגורמים בווינגטון הסכימו באותו שלב כי "אם תפעל ישראל [...] ארצות הברית צריכה לעמוד מנגד, אך למנוע את הסובייטים מפעולת תגמול נגד ישראל". כעבור ימים אחדים כבר אמר ניקסון כי רק ישראל או ארצות הברית יוכלו לבלום פלישה עיראקית או סורית לירדן. בפגישה עם גולדה מאיר ב-18 בספטמבר אמר לה ניקסון, בהשלמה עם פעולה אפשרית, כי הוא מקווה שישראל לא תעשה דבר בחופזה. מאיר הבטיחה לנשיא כי ישראל לא תזוז בלא להודיעו. יומיים לאחר מכן פלשו הטנקים הסוריים לירדן, וארצות הברית הכירה בכורח להשתית את הצלת הממלכה הירדנית ומלכה על פעולה ישראלית:

נתחזקנו בהכרתנו שניטיב ביותר להשתמש בכוחותינו אם נעמוד על המשמר לבל יפריעו הסובייטים למבצעים ישראלים. כדי

שיצליח הדבר [פעולה אמריקאית – ד"ש] בידינו יהיה עלינו להטיל את כל העתודה האסטרטגית שלנו; אז יהיו כוחותינו ממותחים כמעט עד להתפקע בשתי זירות מרוחקות מרחק רב זו מזו ומעורטלים נוכח כל מצב אפשרי חדש. כוחותינו יוצרכו להיכנס בלי ציוד כבד ולהסתמך על סיוע אווירי מנושאות מטוסים בלבד. הנתיב היבשתי היחיד לאספקה עובר את ישראל, דבר שיעיב על הטעם העיקרי לפעולה אמריקאית. אם נסתבך בקשיים, יהיה עלינו לפנות לישראל לעזרה. קיצורו של דבר, אם תישמט מידינו השליטה על המצב בירדן, אפשר יהיה להמציא לכך תקנה רק במהלומה כבדה נגד סוריה, וכוחותיה המזוינים של ישראל הם המתאימים לכך ביותר.

בשלב זה כבר נבנה תיאום אופרטיבי בין ארצות הברית וישראל בדרגים הגבוהים. המלך חוסיין הביע דאגה באוזני ארצות הברית על חומרת הפלישה הסורית ואמר שיהיה הכרח במהלומה אווירית כדי להציל את ארצו. ישראל נתבקשה להוציא גיחת סיור כדי לתת לקיסנינג'ר מידע על היקפה של הפלישה. קיסנינג'ר הודיע לרבין, לאחר שיחה עם הנשיא ומזכיר המדינה, ש"אם יאשרו מטוסי סיור ישראלים מה שסיפר לי, הרי נראה בעין יפה התקפה אווירית ישראלית. אנו נמלא את האבדות בציוד ונעשה ככל יכולתנו למנוע הפרעה סובייטית". למקרה שיהיה צורך לתדרך את הסובייטים, הדגיש קיסנינג'ר את מסריו: "יש לנו שני יעדים: האחד, להניע אותם שישפיעו על הסורים שייסוגו; השני, לדאוג לכך שלא יחשבו כי יוכלו להיחלץ מן הדילמה על ידי הפעלת לחץ על ישראל".

ב-21 בספטמבר החליט ניקסון "לסמוך את ידיו על פעולה יבשתית ישראלית והכתיב שדר שקול ומחושב כדי להעבירו לרבין. הוא [ניקסון] אמר [לקיסנינג'ר]: 'אני החלטתי. אל תשאל עוד שום איש. אמור לו [לרבין]: קדימה'". לבסוף לא היה צורך בפעולה קרקעית ישראלית, "הואיל וסוריה ראתה את הגידול בכוחות הישראליים ברמת הגולן, באגף חדירתה לירדן". כיוון שחיל האוויר הסורי בפיקודו של חאפז אסד נמנע מלהיכנס לקרב בשל חששו מעימות עם חיל האוויר הישראלי, העז חיל האוויר הירדני לתקוף את הכוחות הסוריים הפולשים. באותו יום

המלך השיב דו משמעית באשר למהלומות אוויר ישראליות ובשלילה באשר לסיוע יבשתי ישראלי. הישראלים הודיעונו שהפעולה היבשתית שלהם, אם תבוא, תצטמצם בתחומי ירדן בלבד (כלומר הם לא יתקפו את סוריה). ישראל רצתה גם בהבהרה נוספת של כוונותינו – ומכאן נמצאנו למדים שישראל רחוקה מלהיות להוטת לקפוץ פנימה.

לקראת סוף החודש, כאשר הסתיים האירוע בהצלחה ירדנית ואמריקאית, נשלח לישראל שדר שהכיר בתרומתה (וסיים את תוקף ההתחייבות האמריקאית לתמיכה בפעולה ישראלית בירדן):

לפי הידיעות האחרונות שבידינו, הכוחות שפלשו לירדן חזרו לסוריה. אנו סבורים שהצעדים שנקטה ישראל תרמו במידה ניכרת לאותה נסיגה. אנו מעריכים את התגובה המהירה והחיובית של ישראל על פנייתנו; הואיל והמסיבות תהיינה שונות אם תהיה עוד התקפה, הרי אנו סבורים שכל הצדדים של חילופי הדברים בינינו ביחס לפלישה הסורית הזאת לירדן שוב אינם תופסים, ואנו למדים שישראל מסכימה שאם יתעורר המצב החדש, יהיה צורך בחליפת דברים חדשה.⁴¹

הנשיא ניקסון עצמו תיאר בזיכרונותיו את האיום של המשבר בירדן על האינטרס האמריקאי החיוני במזרח התיכון:

דבר אחד היה ברור. לא יכולנו להרשות שחסיין יופל על ידי התקוממות בהשראה סובייטית. אם זה יצליח, מלחמה עלולה לפרוץ בכל המזרח התיכון: הישראלים ינקטו כמעט בוודאות אמצעים למניעת [כינונה של] ממשלה רדיקלית בירדן, הנשלטת על ידי סוריה; המצרים היו קשורים לסוריה בברית הגנה; ויוקרת ברית המועצות עמדה למבחן בעיני המצרים והסורים גם יחד. כיוון שארצות הברית לא יכלה לעמוד באפס מעשה כאשר ישראל נדחת אל הים, האפשרות של עימות אמריקאי-סובייטי

41 עד כאן מתבסס תיאור המגעים בין ארצות הברית וישראל על הדיווח של קיסניג'ר בספרו **שנותי בבית הלבן**.

הייתה גבוהה באופן שאינו נוח. זה היה כמו משחק נורא של דומינו, כאשר עימות גרעיני ניצב בקצהו.⁴²

לאירועי ספטמבר 1970 יש חשיבות במגוון הקשרים אזוריים וגלובליים. הם מובאים כאן, בדיון על יחסי ישראל-מצרים בימי נאצר וסאדאת המתמקד במלחמת יום הכיפורים, כדי לסייע בהבנת הפרמטרים של המדיניות האמריקאית בשלב הארוך והמתמשך שבו התמקדה האסטרטגיה המדינית של מצרים בשבירת כושר העמידה של ישראל, באמצעות לחצים מושינגטון. בדיעבד ברור שלקחי המשבר בדרך – המצוקה האזורית הקשה של ארצות הברית וההיחלצות ממנה בעזרת המענה הישראלי – תרמו לסיכול התקווה המצרית ללחצים כאלה.

לא זו בלבד שהשחקנים בשני הצדדים, באירועי 1970 ובמלחמת 1973, היו אותם אישים עצמם – קסינג'ר וניקסון, מול גולדה מאיר. חשוב מזה: ישראל הוכיחה את כושרה ואת ונכונותה השקולה להעלות תרומה קריטית בחשיבותה למאבק הקובע במזרח התיכון; מדובר במאבק המתנהל בין גורמים רדיקליים ואלים, המסתייעים בברית המועצות ומשלהבים את הציבור בסיסמאות אנטי-מערביות, לבין גורמים שוחרי יציבות, החרדים מן הרדיקלים ולהוטים להסתייע בארצות הברית ובלית ברירה גם בישראל, כדי לקיים את עצמאותם ושלטונם. בושינגטון הבינו בשלהי 1970, יותר מאשר אי פעם קודם לכן, כי הצירוף בין כוחה, נחישותה ומיקומה של ישראל לבין חפיפת האינטרסים עם ארצות הברית ובעלות בריתה הם נכס אסטרטגי שראוי לטפח גם בצל מחלוקת ממוקדת.

לתופעה הזו היה תקדים מעניין תריסר שנים קודם לכן, בכהונתו השנייה של הנשיא אייזנהאואר. הוא נוגע לענייננו כיוון שגם בקהיר, גם בושינגטון וגם בירושלים זוהה דפוס המשפיע על מאזן הכוחות במזרח התיכון. בכהונה הראשונה הייתה גישתו של הממשל הזה עוינת ולעיתים דורסנית, כיוון שישראל נתפסה כמכשול לאינטרס

42 ניקסון אישר בזיכרונותיו את עיקרי התיאור של קסינג'ר.

Richard Nixon, the Memoirs of Richard Nixon, Grosset & Dunlop, 1978, pp. 483-485.

האמריקאי העיקרי באזור: כינון ברית מדינות ערביות – בעיקר מצרים ועיראק – נגד ברית המועצות. בכהונה השנייה כבר היה ברור כישלונה של התפיסה, לנוכח הנטייה האנטי-אמריקאית הבוטה של הרפובליקות הערביות ודעת הקהל ששלחבו בכל רחבי האזור. 1958 הייתה שנת המפנה הדרמטית בהערכת המצב בווישניגטון, עם כינון האיחוד המצרי-סורי, הפלתו האלימה של המשטר הפרו-מערבי בבגדאד והניסיון להפיל את המשטרים בירדן ובלבנון. איזונהאואר, שכבר התפכח חלקית עם הדוקטרינה הנושאת את שמו בינואר 1957, הנחית את חייליו ביולי 1958 בביירות כדי להציל את הנשיא שמעון והשתתף בהטסת 2,200 צנחנים בריטים לעמאן כדי להציל את המלך חוסיין מתומכיו של נאצר. לאחר סירובם של הסעודים לתדלק את המטוסים בבסיס האמריקאי בדהראן, בשל חששם מזעם ההמונים, נותרה רק האפשרות להטיסם מקפריסין דרך המרחב האווירי של ישראל. ישראל מנעה ממטוסי הגלובמאסטר האמריקאיים לחצות בלא הרשאה מוקדמת, אך שמחה לאשר עשרות טיסות כאלה לאחר שארצות הברית ובריטניה ביקשו את אישורה.⁴³

לאחר שהמשטר הירדני שרד בזכות ההתערבות הזו, התחייב מזכיר המדינה ג'ון פוסטר דאלס במפורש להעניק לישראל סיוע דומה אם תבקש זאת, ולהכליל אותה "במרחב האינטרסים החיוניים של ארצות הברית". הוא גם הסביר את ערכה בהרתעת מצרים מאיום על קיומה של ירדן. מדינאים ופקידים בכירים של ארצות הברית החלו לאיים על רדיקלים ערבים בתגובה ישראלית על תוקפנותם. במסמך פנימי של המועצה לביטחון לאומי נכתב, חודש לאחר האירועים בירדן: "אם ברצוננו להילחם בלאומיות הערבית הקיצונית, אזי הנגזרת ההגיונית מכך תהיה לתמוך בישראל ככוח הפרו-מערבי היחיד שנותר במזרח הקרוב".⁴⁴

Dwight D. Eisenhower, *Waging Peace Vol. 2 1956-1961*, 43 Doubleday & Company, 1965, pp. 278-282.

44 אברהם בן-צבי, *מטרומן עד אובמה – עלייתם וראשית שקיעתם של יחסי ארצות הברית-ישראל*. ידיעות אחרונות, 2011, עמ' 49-56.

השפעת אירועי ספטמבר 1970 על יחסה של ארצות הברית לישראל הייתה עמוקה לאין שיעור, בעקבות שדרוגו בממשלו האוהד של ג'ונסון והפגנת עוצמתה של ישראל במלחמת ששת הימים. הייכל היטיב, כצפוי, להבין את השפעת האירועים האלה ב־1958 וב־1970, ואת מרכזיותם במה שכינה "דוקטרינת הביטחון של ישראל" שאותה ביקשה מצרים, לרבריו, לקעקע במלחמה ב־1973.

תודות להצלחת דוקטרינת הביטחון, בייחוד לאחר שנת 1967, הצליחה ישראל לשנות את יחסיה מרמה של גרורה של ארצות הברית לרמה של שותפה. שותפה קטנה אומנם ובכל זאת שותפה. תפקידה של ישראל באזור גדל ככל שגדלה מידת ההישענות של מדיניות ארצות הברית עליה. בדרך זו הפכה ישראל לבסיס קדמי שבכוחו להגן הן על עצמו והן על האינטרסים של ארצות הברית במזרח התיכון. ההצלחה שהעריבים נוחלים עתה בקריאת התיגר שלהם על דוקטרינת הביטחון של ישראל, גם אם עודנה בראשיתה, כבר הייתה לה השפעה. די אם נבחן ביסודיות את הצהרותיו האחרונות של הנשיא ניקסון. ריצ'רד ניקסון אמר: "את עמדת ארצות הברית כלפי המשבר במזרח התיכון מכתיבים השיקולים שקבעו את עמדתה כלפי המשבר בלבנון בשנת 1958, וכלפי המשבר בירדן בשנת 1970".⁴⁵

45 מחמד חסנין הייכל, "דוקטרינת הביטחון הישראלית", אל-אהראם, 19 באוקטובר 1973. ראו המאמר המלא כנספח 9, עמודים 301–311.